

«KOROĞLU»NUN TİFLİS VERSİYASI**L.S.ƏLİYEVƏ**

Şərq xalqları ədəbiyyatında «Koroğlu» qədər geniş yayılmış ikinci eposa təsadüf etmək çətindir. Onun həm Qərb, həm də Şərq variantları məzmun və formaca fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Qərb variantları Azərbaycan, türk, erməni, gürcü, kürd, ləzgi və s., Şərq isə türkmən, özbək, qazax, tacik və s. variantlarından ibarətdir. Şərq və Qərb variantlarının arasındakı məzmun fərqlərinin böyüklüyündən və kiçikliyinə asılı olmayaraq onlar Azərbaycan «Koroğlu»sundan törənmişlər. Daha mükəmməl və realist variant olan Azərbaycan «Koroğlu»su ilə bağlı ədəbiyyatşünas X.Koroğlu belə bir fikir irəli sürür ki: «однако основной сюжет сложился, по-видимому, в Азербайджане».¹ Hər bir türk xalqı «Koroğlu»ya öz tarixi-etnik marağını, mənəvi-etnoqrafik xarakterini, həm ictimai, həm də siyasi problemlərini gətirmişdir. Beləliklə, türkmən, qazax, özbək və s. xalqları onu özününküləşdirmişlər.

«Koroğlu»nun Azərbaycan variantı formalaşdığı dövrdən yazıya alınmağa, yazılı ədəbiyyata təsir göstərməyə başlamışdır. Bu bir tərəfdən dastanın XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətində böyük tarixi mövqeyə malik olmasından, digər tərəfdən də yazılı ədəbiyyata dövrün estetikasını gətirməli olan xalq romanlarına olan ehtiyacdən irəli gəlirdi.

Gürcüstanda Əlyazmalar İnstitutunun «Müsəlman fondu»nda türkololoq L.Q.Çlaidze tərəfindən aşkarlanan «Tiflis versiya»sı 28 məclisdən ibarətdir. Bu versiya Azərbaycan «Koroğlu»sunun tam və əhatəli əlyazma nüsxəsidir. Əlyazması haqqında ilk məlumatı görkəmli türkololoq X.Q.Koroğlu elmi araşdırmalarının «Тюркоязычный эпос»² bölməsində vermişdir. Daha sonra f.e.d. D.Əliyeva dastanın Tiflis versiyasını əldə etmiş, onun haqqında məlumat vermiş, lakin nəşr etdirə bilməmişdir.

Yazılı dastanlarımızdan biri olan bu əlyazmasında iyirmi səkkiz məclis tematika baxımından bir-biri ilə bağlı deyildir. Onları birləşdirən əsas obraz eposun qəhrəmanı Koroğlu, onun ətrafında olan personajlardır.

¹ X.Г.Короглы. Тюркоязычный эпос. – Взаимосвязи эпоса народов средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., изд. «Наука», 1983, стр. 169.

² X.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Изд. «Наука», Москва, 1983.

«Koroğlu»da real, konkret tarixi hadisələr öz əksini tapır. Əsərin qəhrəmanlarının adlarına real tarixi şəxsiyyətlərin adları kimi bəzi tarixi əsərlərdə təsadüf olunur.¹ Lakin bununla yanaşı, əsərin mifik qaynaqlarla bağlı olduğunu qeyd edən tədqiqatçılar da vardır. Prof. M.Seyidov Koroğlu və Alı kişi obrazlarının mifik açılışını vermişdir. İstər Tiflis versiyasında, istərsə də Azərbaycan variantında Koroğlunun ilk adı Rövşəndir. Onun atasının məsləhəti ilə Qoşabulağı tapması, ondan su içməsi, Qırat, Dürat, Misri qılınc, Çamlıbel kimi mifoloji obrazların fəal şəkildə meydana çıxması yazılı dastanın qədim mənəvi-estetik yaddaş əsasında yarandığını, dərin köklərə malik olduğunu göstərir. Baş qəhrəmanın miflə bağlılığını «Alı kişinin Çamlıbelin (Çənlibelin) mifik hamisinə çevrilməsini, onun tanrı olması»nu prof. N.Cəfərov belə izah edir ki, «istər Koroğluda, istərsə də «Koroğlu»nun digər qəhrəmanlarında az və ya çox dərəcədə ilahi güc var – düzdür, həmin güc dastanda mümkün qədər gizlədilir, mifik işıq nə qədər imkan varsa söndürülür, lakin hərərəti qalır və hər an hiss edilir»².

Prof. B.Şəfizadə Koroğlunu Dədə Qorqud kimi mifik şəxsiyyət hesab edir. O qeyd edir ki, «sözün ləksik mənası – hərfən: qaranlığın işığı, qorun işığı, odun işığı, ağ qorlar, ağ odlar deməkdir...

Qırat sözünün mənası isə – qor at, qor od, od ata, ot-od deməkdir»³.

Baş qəhrəmanın özünü təqdim etməsi də maraq doğurur. Koroğlu bəzən tarixi şəxsiyyət – Cəlali Koroğlu kimi, bəzən isə şair-aşıq kimi meydana çıxır:

Salam verdim, salam almaz,
Görüm kəssin salam səni.
Axçasız, pulsuz aşığam,
Pulum yoxdur, alam səni.

Başqa bir yerdə isə deyilir:

Adımı soruşsan, bil Rövşən olu,
Atadan-babadan cinsim Koroğlu...
Mənəm bu yerlərdə bir dəli-dolu,
Gündoğandan – ta günbatan mənimdi.

Bəndin B.Şəfizadə tərəfindən verilən açılışına diqqət edək:

Birinci misradan görünür ki, adı Işıqdır. Ata-babasından cinsi-qaranlıqların ağıdır... Şərqdən Qərbə qədər bütün yer üzünü onun-

¹ Övliya Çələbi. «Səfərnəmə»sində, Təbrizli Arakel «Tarix» kitabında Cəlililər hərəkatı iştirakçılarının adlarını çəkirlər.

² N.Cəfərov. Eposdan kitaba. B. 1999, s. 132.

³ B.Şəfizadə «Koroğlu» dastanının mifik layları. Azərb. ədəbiyyatı tarixi, B., 2003, səh. 238.

dur. Bu misradan çıxış edib – Koroğlunun – Günəşin proobrazı olması haqqında da fikirləşə bilərik»¹.

Baş qəhrəman Koroğlu yalnız fiziki gücü ilə deyil, haqq aşığı olması ilə də öyünür, bu zaman obraz üçüncü təqdimatda üzə çıxır:

Meydana girəndə meydan tanıyan,
Haqqın vergisinə mən də qanıyam.
Bir igidəm, igidlərin xanıyam,
Bu ətrafda bütün hər yan mənimdi.

Göründüyü kimi, Koroğlu (Rövşən) obrazı üç fəlsəfi-estetik komponentin özünəməxsus strukturunu təqdim edir: mifologiya, sufilik, həyatilik².

«Koroğlu»nun Tiflis versiyası həcm etibarilə, obrazların zənginliyi ilə, əlavə və artırmalarla digər variantlardan fərqlənir. «Koroğlunun Urfa səfəri», «Koroğlunun Misir səfəri», «Koroğlunun Van səfəri», «Koroğlunun Dağıstana səfəri» və s. kimi maraqlı qollar vardır. Lakin elələri var ki, onlar əvvəlki variantlardakı qollardan fərqlənir. XII məclis «Davud paşanın Çənlibelə yürüşü» adlanır. İlk dəfə olaraq dastanda Koroğlunun üzərinə, Çənlibelə hücum səhnəsi təsvir olunur. Öldürülmüş qardaşının intiqamını almaq məqsədilə Davud paşa Eyvazı əsir aparır. Ovdan geri dönən Koroğlu Eyvazın Çənlibeldə olmadığını görür və onun arxasınca qoşunu ilə Qarsa gedir. Döyüşdə qalib gəlir.

XVI məclisdə Bürcü bəyin Çənlibelə hücumu, Ballı Əhmədi əsir aparması XII məclisi xatırladır. XXVII məclisi isə Rum Xodkarının iyirmi minlik qoşununun Koroğlunun üzərinə göndərilməsinə həsr edilib. Dastanda ilk dəfə bu qolda silahlı döyüşün təşkili təsvir olunur. XXVIII məclis «Cəlali Koroğlunun İsfahana Şah Abbasın yanına getməsi» adlanır. Burada Koroğlunun qocalıq illəri təsvir olunur. O, kimsəsiz, təkbaşına İsfahana gedib Şah Abbasdan qisas almaq istəyir. Qıratın ölümü də simvolik xarakter daşıyır. Koroğlunun qocalığı və köməksizliyi Şah Abbası rahat etmir, ona hədiyyələr və məktub göndərir. Koroğlu onun təkliflərini, hədiyyələrini rədd edir, yola düşür. İsfahan yaxınlığında Murçuxurd kəndində xəstələnir. Şahın göndərdiyi elçilər Koroğlunu yataqda görürlər. Son nəfəsində Koroğlu vəsiyyətdir: onu yol kənarında dəfn etsinlər ki, gəlib-gedənlər onu dualarla yad etsinlər. Koroğlunun tərəfdarları onun qəbrinin üstündə sərdabə ucaldırlar.

Dastanda bu məqamı prof. X.Koroğlu epos qəhrəmanları üçün ənənəvi final hesab edir və Sırdərya kənarında Dədə Qorqudun məzarı üzərində sərdabənin ucaldılması səhnəsini xatırlatdığını göstərir³.

¹ B.Şəfizadə ... səh. 133.

² Onu da qeyd edək ki, bu mühüm xüsusiyyətinə görə N.Cəfərov «Koroğlu» eposunu XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının abidəsi hesab edir.

³ X.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983, стр. 247.

«Koroğlu»nun Azərbaycan, türkmən, özbək, qazax və s. variant və versiyalarında sonluq özünəməxsus finalla tamamlanır: Əksər halda Koroğlunun ölümü deyil, onun quldur və soyğunçular üzərində qələbəsindən sonra mübarizəni dayandırması təsvir edilir.

Əsərin dili XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Belə ki, bu dövr yazılı abidələrimizin hamısında folklor dili ilə yanaşı klassik dil standartlarının olması kifayət qədər tipik haldır. Həmin dil üslub əlamətinə yazılı şəkildə dövrümüze qədər gəlib çatan «Koroğlu»da da təsadüf edilir:

«... Koroğlu ayağa durub özün yetürdi Ağa xanun məclisinə, gördü bir ali məclisdir ki, təmam Qumuqun böyükləri o məclisdə əgləşüb, amma o talarun gürfələrində neçə nəfər övrət əgləşüb tamaşa eyləllər. Koroğlu dürüst baxdı, gördü o gürfələrdən birində bir nazənin sənəm əgləşüb, amma onun ətrafında neçə nəfər kəviz durub. O nazənin belə sahibi camaldur ki, onun misli təmam aləmdə yoxdur. Koroğlu yəqin elədi ki, bu həman Şahsənəm xanumdur ki, sövdagər onu tərif eyləmişdi. Cəlali Koroğlu onu görcək aşiqi-biqərər olub təmam ixtiyarın əldən verdi. Pəs daxil oldu, salam verdü. Ağa xan Koroğluya nəvaziş eyləyüb yer göstərdi. Koroğlu əgləşdi, amma Şahsənəm xanım tamaşa eylədi, gördü aşıq bir iyidir ki, buğları binaguşinə çəkülüb ki, bunu kimi iyid təmam Dağıştında yoxdur».¹

Gətirdiyimiz nümunə əlyazmasının XIV məclisi olan «Koroğlunun Dağıstan səfəri»ndəndir. Klassik dil tipologiyasından görünür ki, «Koroğlu»da da «Şəhriyar»da olduğu kimi, bir qayda olaraq, klassik üslub Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik təhkiyə formasından irəli gəlir. Araşdırmalar göstərir ki, XVII-XVIII əsrlər yazılı abidələrimizin hamısında folklor dili ilə yanaşı klassik dil standartları vəhdət halında üzə çıxır.

Əgər belə olmasaydı, nə ayrılıqda xalq danışığı dili, nə də klassik ədəbiyyatın dili milli ədəbi dili təşkil edə, formalaşdırma bilməzdi. Təbii ki, «Şəhriyar», «Koroğlu» kimi əsərlərin dili də meydana çıxmazdı.

«Koroğlu» yazılı şəkildə dövrümüze qədər gəlib çatsa da, şifahi dastan ənənəsinə uyğun kompozisiya strukturuna malikdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Qərbi Avropanın müvafiq dövr romanları həmin regionun dastançılıq (xüsusilə roman xalqları dastançılığı) təcrübəsinə dayandığı kimi, türk, o cümlədən də Azərbaycan xalq romanları da etnik eposa, milli dastançılıq təcrübəsinə əsaslanır. «Koroğlu»da da «Şəhriyar»da olduğu kimi, bilavasitə dastan yaradıcılığından gələn əlamətlər mövcuddur. Məclislərin hamısı «Rəvayini-əxbar və naqilani-əsar belə rəvayət eyləyüb ki...» sözləri ilə başlayır. Koroğlunun adı Cəlali Koroğlu kimi, yəni mənsub olduğu elin, xalqın adı ilə verilmişdir. Bu da dastanın ünlü Cəlililər nəslə ilə bağlı olduğunu söyləyən araşdırıcıların fikrini təsdiq edir.

¹ «Ədəbiyyat» qəzeti, 24 iyul, 1992.

Əsər boyu baş qəhrəman Koroğlu «Cəlalidir mənim elim...», «Canım bizlər türk əhliyə...» deyir.

«Koroğlu»nun Tiflis versiyasında leksik-frazeoloji və sintaksis-morfoloji üsürlər yazılı dilin faktı kimi meydana çıxır. Əsərin dilinin frazeologiyası, obraz-ifadələri yazılı dastanlarımızın xəlqiylə, demokratizmini göstərmək üçün daha çox material verir.

Əlyazması üzərində araşdırma aparan türkoloq X.Koroğlu belə bir fikir irəli sürür ki, əldə olan yazılı dastan yüksək bədii ədəbiyyat nümunəsidir. Eposun şifahi-aşiq variantlarında mürəkkəb olmayan dil, lakoniklik, sadə cümlələr, folklor tipologiyası tamamilə fərqli mənzərə açır.

Bütün bu xüsusiyyətlər onu deməyə imkan verir ki, «Koroğlu» yazılı dastanı hər şeydən əvvəl şifahi xalq ədəbiyyatında özünü göstərən təkamülün nəticəsi olaraq formalaşmış, şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyat arasındakı tipoloji fərqi itməsi ilə müştərək elementlər kəsb etmiş və son olaraq, inkişaf etməkdə olan yazılı ədəbiyyatın faktı kimi yenidən formalaşmışdır.

Prof. N.Cəfərov bununla bağlı yazır: «Koroğlu» epik sistem mədəniyyətinin mükəmməl bir yaradıcılıq aktı kimi təzahürü XVII əsrdə baş vermişdir, o, xalqın bağrından bir vulkan kimi məhz bu əsrdə püskürmüş, sonrakı dövrlərdə isə formalaşma, inkişaf, törəmə, zənginləşmə prosesi keçirmişdir».¹

ТИФЛИССКАЯ ВЕРСИЯ «КОРОГЛЫ»

Л.С.АЛИЕВА

АННОТАЦИЯ

В литературе народов Востока большое место отводится эпосам. Одним из этих эпосов является – «Короглы». В истории литературы известны несколько версий этого эпоса. Автор статьи представляет новую – Тифлисскую версию «Короглы».

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. B., 1999.